

A Comparative Analysis of Khaghani Esfahani's Masnav Reason and Love with the Parnassian School

Gholamreza Boloori¹ | Rooh Allah Nasiri²

1. PhD Candidate, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Foreign Languages, University of Isfahan, Isfahan, Iran.. E-mail: G.Boloori@fgn.ui.ac.ir,- orcid: [0009-0005-3065-208x](https://orcid.org/0009-0005-3065-208x)

2. Corresponding author, Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Foreign Languages, University of Isfahan, Isfahan, Iran. E-mail: r.nasiri@fgn.ui.ac.ir Orcid: [0009-0007-5212-0484](https://orcid.org/0009-0007-5212-0484)

Abstract

This study presents an in-depth comparative analysis of Mohammad Khaghani Esfahani's significant work Reason and Love, examining its relationship with the aesthetic principles of the Parnassian school through an analytical-comparative approach. The research explores the dynamic interplay between form and content in this prominent piece of contemporary Persian literature, employing contemporary literary theories and scientific methodology to reveal its distinctive characteristics.

The investigation begins with a meticulous examination of the masnavi's formal and structural elements, demonstrating the poet's mastery of classical masnavi form, precise metrical composition using the ramal musaddas mahzuf meter, sophisticated rhyme schemes, and intricate rhetorical devices. The work's unique bilingual presentation (Persian-Arabic) and coherent dramatic structure across five principal acts showcase its alignment with Parnassian standards of formal perfection and material aesthetics. However, at deeper conceptual levels, the study reveals fundamental divergences from core Parnassian principles, as Khaghani Esfahani consciously employs artistic form to serve profound mystical, philosophical, and religious themes rather than adhering to the art for art's sake doctrine.

Through its innovative transformation of form into a vehicle for content expression, the masnavi establishes a dramatic dialogic structure that facilitates fundamental ontological and epistemological inquiry, creating an intellectual-spiritual space that transcends mere plastic description. The poet's active narrative presence as both artist and concerned intellectual introduces an existential-personal dimension that distinguishes the work from Parnassian objectivity. Situated within the Persian literary tradition, Reason and Love extends the didactic-mystical masnavi heritage while synthesizing tradition with innovation, ultimately presenting a unique model of reason-love unity through religious teachings that exemplifies the successful integration of literary form with philosophical depth.

Keywords: Mohammad Khaqani Isfahani, Masnavi of Reason and Love, Parnassian School, form and content, didactic-mystical literature.

Extended Abstract

1. Introduction

The dualism of Reason and Love stands as one of the most fundamental and enduring intellectual debates in human history, particularly within the realm of Persian literature, where it has frequently served as a central theme for mystical and philosophical poetry. Mohammad Khaghani Isfahani, a contemporary poet and researcher, has attempted a modern recreation of this classical debate in his work, the *Masnavi Reason and Love*. This poem draws attention not only for its intellectual depth but also for its remarkable formal craftsmanship, including mastery of the *Masnavi* form and a unique bilingual presentation in both Persian and Arabic.

At first glance, the technical precision and aesthetic perfection of this work evoke the ideals of the 19th-century French literary school of Parnassianism. Parnassianism, characterized by the slogan *Art for Art's Sake*, emphasized formal perfection, objectivity, and the independence of the artistic work from external moral or social missions. However, a deeper examination reveals that Khaghani Isfahani's work transcends the limitations of pure formalism. While it adopts the perfect form idealized by Parnassians, it does so to serve a meaningful and unifying mission. This study explores the tension and transition between these two poles: how a work characterized by such formal excellence moves toward a profound commitment to spiritual and cultural unity.

2. Methodology

This research employs a qualitative, analytical-comparative approach. First, the theoretical foundations and stylistic characteristics of the Parnassian school—such as formal perfection, objectivity, and descriptivism—are extracted from authoritative literary sources. Subsequently, the primary text, the *Masnavi Reason and Love*, is analyzed as the core data. The formal and structural aspects of the work (including its meter, act structure, and bilingualism) are compared with Parnassian standards to identify points of convergence. Finally, the thematic content and the poet's underlying worldview are analyzed to demonstrate how the work departs from Parnassian indifference toward a committed mission of meaning.

3. Theoretical Framework: Parnassianism and the Ideal of Form

Parnassianism emerged in mid-19th century France as a reaction against the excessive emotionalism and subjectivity of Romanticism. Its proponents, such as Théophile Gautier and Leconte de Lisle, sought a return to Classical values of restraint and technical mastery. Key principles include:

Art for Art's Sake (L'art pour l'art): The belief that art should be free from moral, social, or political obligations.

Technical Perfection: A focus on the craft of poetry, emphasizing precise word choice and rhythmic harmony.

Objectivity and Impersonality: The removal of the poet's personal I from the work, favoring a cold, detached observation of the world.

Plasticity: A preference for vivid, three-dimensional descriptions akin to sculpture or painting.

4. Discussion and Analysis

4-1. Formal Excellence: The Parnassian Parallel

Khaghani Isfahani's Masnavi exhibits several traits that align with Parnassian ideals. The choice of the Ramal Musaddas Mahzuf meter—the same used in Rumi's Masnavi-e Ma'navi—provides a rhythmic flow that is both heavy and fluid, suitable for deep philosophical discourse. The poet's obsession with hard work and polishing the verse is evident in the bilingual structure, where the Persian and Arabic versions move in perfect metrical and thematic harmony. This technical virtuosity serves as a showcase of linguistic mastery, much like the Parnassian emphasis on the poet-as-craftsman (*métier*). Furthermore, the work is organized into five distinct acts, creating a coherent and disciplined dramatic structure that mirrors the Parnassian love for order and formal symmetry.

4-2. The Hegelian Dialectic: Thesis, Antithesis, and Synthesis

The intellectual structure of the poem follows a classic Hegelian triad.

Thesis (Reason): Reason is introduced as the initial stage of systematic, logical, and law-oriented thinking. It represents the Rational and Industrial aspect of the work, emphasizing structure and precision.

Antithesis (Love): Love rises in opposition to Reason, representing intuition, direct experience, and the rebellion against the cold calculations of logic. In the poem, Love provides the spiritual heat that separates the work from Parnassian cold objectivity.

Synthesis (Revelation/Wahy): The peak of the poem is the synthesis achieved through Wahy (Revelation). This third force does not negate Reason or Love but situates each in its proper place. Revelation saves Reason from narrow-minded pride and Love from destructive rebellion, leading to a Sublime Unity.

5. The Transition toward Meaningful Mission

The fundamental point of departure from Parnassianism lies in the poet's mission. While Parnassians viewed form as the final goal (Art for Art), Khaghani Isfahani views form as a vehicle (Art for Meaning). The Masnavi carries a didactic and unifying message, seeking to reconcile:

Science and Faith

Tradition and Modernity

Diverse cultural and linguistic heritages

Unlike the Parnassian observer who remains indifferent, the poet in Reason and Love acts as an active narrator and guide. His presence is not a cold objectivity but a sublime subjectivity that seeks to lead the audience toward a spiritual conclusion. The focus on The Unity of Reason and Love under the shadow of Revelation is a direct critique of the spiritual crisis of the modern world, which the poet attributes to the disconnect between knowledge and faith.

5. Conclusion

The Masnavi Reason and Love represents a successful synthesis of formal perfection and committed meaning. While it satisfies the Parnassian criteria for technical mastery and structural discipline, it refuses to remain within the confines of art for art's sake. The poet utilizes the aesthetic power of the Masnavi form to facilitate a profound ontological and epistemological inquiry.

The transition from form-as-end to form-as-means allows the work to find its place within the rich tradition of Persian didactic and mystical poetry while addressing contemporary global crises of meaning. Ultimately, this work proves that an artist can achieve the highest levels of formal excellence without sacrificing intellectual and spiritual commitment. It stands as a modern model for Meaningful Art, demonstrating that the perfect form Is most powerful when It serves a perfected mission of unity and truth.

تحلیل مثنوی عقل و عشق محمد خاقانی اصفهانی؛

در گذار از کمال فرم پاراناسین به سوی رسالت معنا و اتحاد

غلامرضا بلوری^۱ روح اله نصیری^۲

۱. دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده زبان‌های خارجی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

رایانامه: G.Boloori@fgn.ui.ac.ir

۲. نویسندهٔ مسئول، دانشیار، گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده زبان‌های خارجی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

رایانامه: r.nasiri@fgn.ui.ac.ir

چکیده:

در این مقاله، مثنوی عقل و عشق اثر محمد خاقانی اصفهانی با رویکردی تطبیقی و از منظر مکتب پاراناسیسم مورد تحلیل قرار گرفته است. پژوهش حاضر بر چگونگی استعلائی این اثر از کمال‌گرایی صوری، که مشخصه پاراناسین‌هاست، به سوی تحقق یک رسالت معنایی و وحدت‌بخش تمرکز دارد. پاراناسیسم، با شعار «هنر برای هنر»، بر کمال فرم، عینیت‌گرایی، و استقلال اثر هنری تأکید می‌ورزید. مثنوی عقل و عشق در ابعادی چون چیره‌دستی در ساختار مثنوی، صناعت زبانی فاخر (فارسی و عربی)، و چارچوب نمایشی منسجم، قابل قیاس با ایده‌آل‌های فرمی پاراناسین است. با این حال، این اثر در اهداف غایی خود، از محدودیت‌های پاراناسیسم فراتر می‌رود. خاقانی اصفهانی، به جای آنکه فرم را غایت بیندارد، آن را به مثابه ابزاری برای انتقال مضامین عمیق فلسفی، عرفانی، و دینی به کار می‌گیرد. هدف اصلی مثنوی، ارائه الگویی برای «اتحاد عقل و عشق»، نقد گسست علم از ایمان، و ایجاد هم‌گرایی فرهنگی و ادبی است؛ این هدفمندی آشکار، در تضاد با اصل «هنر برای هنر» قرار دارد. حضور فعال شاعر به عنوان راوی و راهبر، به جای عینیت سرد پاراناسین، به اثر شور و حرارت فکری و معنوی می‌بخشد. این پژوهش نشان می‌دهد که مثنوی عقل و عشق، ضمن برخورداری از کمال صوری ستودنی، این فرم را نه هدف نهایی، بلکه بستری برای تحقق «رسالت معنا و اتحاد» قرار داده و بدین ترتیب، جایگاه خود را در سنت غنی شعر تعلیمی، فلسفی و عرفانی فارسی تثبیت می‌کند.

کلیدواژه‌گان: محمد خاقانی اصفهانی، مثنوی عقل و عشق، پاراناسیسم، کمال فرم و رسالت معنا

۱. پیشگفتار

دو گانه «عقل» و «عشق» یکی از مناقشات بنیادین و دیرپا در تاریخ اندیشه بشری است که در پهنه ادبیات فارسی، به ویژه شعر عرفانی و فلسفی، به مضمونی محوری بدل شده است (پورانی، ۱۳۸۵: ۵). مثنوی عقل و عشق اثر محمد خاقانی اصفهانی، شاعر و پژوهشگر معاصر، تلاشی بدیع برای بازآفرینی این مناظره کلاسیک در جهان معاصر است. این اثر از منظر صنعت ادبی و کمال صوری، از جمله تسلط بر قالب مثنوی و ارائه همزمان به دو زبان فارسی و عربی، توجه را به خود جلب می‌کند (خاقانی اصفهانی، ۱۴۰۴: ۶). این تأکید بر استادی و کمال فرم، می‌تواند ذهن را به سوی مکتب ادبی پاراناسیسم، که در قرن نوزدهم با شعار «هنر برای هنر» بر کمال صوری، عینیت‌گرایی و استقلال اثر هنری اصرار می‌ورزید، رهنمون سازد (سیما داد، ۱۳۹۵: ۵).

با این حال، تعمق در محتوای اثر نشان می‌دهد که مثنوی عقل و عشق اهدافی فراتر از زیبایی‌شناسی صرف را دنبال می‌کند. این مثنوی حامل رسالتی معناگرا و وحدت‌بخش است و به دنبال ارائه الگویی برای اتحاد علم و ایمان، سنت و مدرنیته، و فرهنگ‌های گوناگون می‌باشد (خاقانی اصفهانی، ۱۴۰۴: ۹). این هدفمندی آشکار، در تضاد مستقیم با اصول بنیادین پاراناسیسم قرار می‌گیرد. بنابراین، مسئله اصلی این پژوهش، بررسی این تنش و گذار است: چگونه یک اثر با چنین کمال فرمی که یادآور آرمان پاراناسین‌هاست، نه تنها در آن محدود نمی‌ماند، بلکه از آن به عنوان ابزاری برای تحقق رسالتی عمیقاً معناگرا، تعلیمی و وحدت‌بخش بهره می‌برد؟ این مقاله به تحلیل این دوگانگی و چگونگی استعلای این مثنوی از فرم‌گرایی صرف به سوی یک تعهد معنایی می‌پردازد.

۱-۱. تعریف موضوع

مناظره عقل و عشق در ادبیات فارسی: پژوهش‌های متعددی به این موضوع پرداخته‌اند. آثاری چون «میناگر عشق» (زمانی، ۱۳۸۵: ۵) و «رمز و داستان‌های رمزی» (پورنامداریان، ۱۳۸۸: ۱۰) به تحلیل این دوگانه در آثار بزرگانی چون مولوی و سهروردی پرداخته‌اند. این پژوهش‌ها بستر کلاسیک و اهمیت این مضمون را روشن می‌سازند و این مقاله با بررسی نمونه‌ای معاصر، این سنت فکری را ادامه می‌دهد.

مکتب پاراناسیسم: مبانی نظری و ویژگی‌های این مکتب در منابع معتبر ادبیات تطبیقی و فرهنگ‌های اصطلاحات ادبی، مانند آثار سیما داد (۱۳۹۵: ۵)، رنه ولک^۳ و آستن وارن^۴ (۱۳۷۳: ۱۴۸) و تئوفیل گوتیه^۵ (۲۰۰۵: ۱۳)، به تفصیل شرح داده شده است. این پژوهش از این مبانی به عنوان چارچوب نظری برای تحلیل صوری اثر بهره می‌برد.

¹ parnassism

² formalist

³ Astin Warren

⁴ Rene Wellk

⁵ Theophile Gautier

سنت مثنوی سرایی: آثاری چون «انواع ادبی» (سیروس شمیسا، ۱۳۸۶: ۶) ظرفیت‌های قالب مثنوی را برای بیان مضامین روایی و تعلیمی تبیین کرده‌اند. پژوهش حاضر، مثنوی عقل و عشق را در امتداد این سنت سترگ، به ویژه با نگاهی به میراث مولوی، قرار می‌دهد.

علاوه بر این، در حوزه مطالعات تطبیقی میان ادبیات فارسی و عربی، پژوهشگران به پیوند میان شگردهای ادبی و رسالت‌های معنایی شاعران نیز توجه داشته‌اند؛ برای نمونه، زهره‌ای و نظری (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «نگرشی تطبیقی بر شگردهای طنز در شعر نیما یوشیج و احمد مطر»، تبیین کرده‌اند که چگونه شاعران نوگرا از شگردهای بیانی نه به عنوان یک هدف زیباشناختی صرف، بلکه به عنوان ابزاری کارآمد برای نیل به اهداف معناشناختی و رسالت‌های اجتماعی در قلمرو ادبیات متعهد بهره می‌برند. این پژوهش‌ها نشان‌دهنده ظرفیت بالای فرم‌های ادبی برای حمل پیام‌های فرامتنی در مطالعات تطبیقی است.

با این وجود، تا کنون پژوهش مستقلی که به طور مشخص به تحلیل تطبیقی مثنوی عقل و عشق با مکتب پاراناسیسم پردازد و این «گذار» از فرم به معنا را در آن بکاود، صورت نگرفته است. این مقاله تلاش دارد تا این خلأ پژوهشی را پر کند.

۲-۱. پرسش‌های پژوهش

پژوهش حاضر در پی پاسخگویی به پرسش‌های زیر است:

۱. مثنوی عقل و عشق از منظر کمال فرم و صناعت ادبی، چه وجوه اشتراک و همگرایی با آرمان‌های زیبایی‌شناختی مکتب پاراناسیسم دارد؟

۲. این اثر در چه جنبه‌های بنیادینی (مانند هدفمندی، حضور شاعر و نوع نگاه به هنر) از اصول مکتب پاراناسیسم، به ویژه شعار «هنر برای هنر»، فاصله می‌گیرد و از آن فراتر می‌رود؟

۳. شاعر چگونه موفق می‌شود از فرم هنرمندانه و ساختار پیچیده اثر، نه به عنوان غایتی خودبسند، بلکه به مثابه ابزاری کارآمد برای انتقال «رسالت معنا و اتحاد» بهره‌گیرد؟

در نهایت، مثنوی عقل و عشق با عبور از چارچوب یک مکتب فرم‌گرای غربی، جایگاه خود را در کدام سنت ادبی و فکری تثبیت می‌کند؟

۳-۱. ضرورت، اهمیت و هدف

روش تحقیق در این مقاله، تحلیلی-تطبیقی و مبتنی بر رویکرد کیفی است. در این راستا، ابتدا مبانی نظری و اصول مکتب پاراناسیسم با استناد به منابع معتبر استخراج و تبیین می‌شود. سپس، متن اصلی مثنوی عقل و عشق به عنوان داده اصلی پژوهش، مورد تحلیل ساختاری و محتوایی قرار می‌گیرد. وجوه صوری و ساختاری اثر (مانند قالب، زبان، ساختار نمایشی) با ویژگی‌های شعر پاراناسین مقایسه شده و نقاط اشتراک و افتراق آن‌ها مشخص می‌گردد. در ادامه، اهداف، مضامین و جهان‌بینی حاکم بر مثنوی تحلیل شده تا گسست آن از فرم‌گرایی صرف و حرکت به سوی رسالت معنایی

تبیین شود. این پژوهش با مقایسه تطبیقی میان یک اثر معاصر فارسی و یک مکتب ادبی غربی، به دنبال درک عمیق تری از رابطه فرم و محتوا و جایگاه این اثر در ادبیات معاصر است.

این مقاله بر آن است تا با بررسی تطبیقی و تحلیلی مثنوی عقل و عشق و اصول و ویژگی‌های مکتب پارناسیسم، نشان دهد که چگونه این اثر، ضمن ارج نهادن به کمال فرم و بهره‌گیری از صناعات ادبی، از آن به عنوان نقطه عزیمتی برای حرکت به سوی تحقق اهداف معناگرایانه و وحدت‌بخش خود استفاده می‌کند. در این راستا، به تحلیل عناصری چون ساختار نمایشی اثر، شخصیت‌پردازی نمادین، زبان و بیان، حضور شاعر به عنوان راوی و هدایتگر، و محتوای غنی و چندلایه آن پرداخته خواهد شد. پرسش محوری این پژوهش آن است که مثنوی عقل و عشق چگونه موفق می‌شود میان تاکید بر زیبایی صوری و تعهد به انتقال پیام‌های عمیق فکری، دینی و معنوی، تعادل برقرار سازد و در نهایت، با عبور از محدودیت‌های یک مکتب فرم‌گرای صرف، در کدام سنت ادبی و فکری جایگاه والاتر و اصیل تری می‌یابد. این بررسی نه تنها به درک بهتر این اثر ارزشمند معاصر کمک خواهد کرد، بلکه می‌تواند افق‌های جدیدی را برای تحلیل رابطه میان فرم و محتوا در ادبیات معاصر بگشاید.

۲. بخش اول: مبانی نظری و تحلیلی

۲-۱. تبیین مسئله نظری: دیالکتیک عقل و عشق به مثابه یک گذار معرفت‌شناختی و فرهنگی

مسئله محوری و مشکل نظری که این مقاله بر اساس آن بنا شده، تحلیل فرآیند دیالکتیکی میان دو نیروی بنیادین «عقل» و «عشق» در مثنوی محمد خاقانی اصفهانی است. این دیالکتیک، صرفاً یک تقابل ادبی یا مناظره^۱ کلامی نیست، بلکه یک فرآیند معرفت‌شناختی و فرهنگی پیچیده است که دارای سه مرحله کلاسیک هگلی^۲ (تز، آنتی‌تز، و سنتز^۳) می‌باشد که در این مثنوی به شکلی بدیع بازآفرینی شده است (نک. ولک و وارن، ۱۳۷۳: ۹۵).

۲-۱-۱. تز: حاکمیت عقل

در این مثنوی، «عقل» به عنوان تز اولیه معرفی می‌شود. این عقل، نماینده تفکر نظام‌مند، استدلالی، برهان‌محور، و قانون‌گراست. این همان عقلی است که در سنت فلسفه مشاء (ارسطویی و سنیوی) و در دوران مدرن در تفکر دکارتی و کانتی، به دنبال ساختن نظامی منسجم، قابل اثبات و جهان‌شمول از معرفت است. این عقل، جهان را بر اساس علیت، منطق و نظم تبیین می‌کند و ارزش اصلی آن در «تمایز» و «تحلیل» است (پورنامداریان، ۱۳۸۸: ۴۵). در مقاله، بررسی وجوه فرمی اثر و قرابت آن با کمال‌گرایی پارناسین، در حقیقت تحلیلی از این وجه «عقلانی» و «صنعت‌گرانه»ی اثر است که بر نظم، ساختار و دقت تاکید دارد.

۲-۱-۲. آنتی‌تز: شورش عشق

1 Dialectics

2 Hegelian triad

3 Thesis, antithesis, synthesis

در برابر این تز، «عشق» به عنوان آنتی تز قد علم می‌کند. عشق، نماینده شهود، تجربه بی‌واسطه، شور، وحدت‌جویی و فراروی از قوانین و چارچوب‌های عقلانی است. این نیرو، که در سنت عرفان (از حلاج و احمد غزالی تا مولوی) تجلی یافته، معرفت را نه از طریق استدلال، بلکه از طریق «وصول» و «فنا» می‌جوید. عشق، به جای تحلیل و تمایز، بر «ترکیب» و «اتحاد» اصرار می‌ورزد و در برابر نظم محاسبه‌گر عقل، «بی‌قراری مقدس» و «آشوب سازنده» را قرار می‌دهد (پورانی، ۱۳۸۵: ۷۸). این همان نیرویی است که هدفمندی، رسالت‌گرایی، و شور و حرارت معنوی حاکم بر مثنوی را نمایندگی می‌کند و آن را از بی‌تفاوتی و عینیت سرد پاراناسین جدا می‌سازد.

۳-۱-۲. سنتز: گذار به سوی اتحاد در سایه وحی

نقطه اوج و نوآوری مثنوی خاقانی اصفهانی و در نتیجه، هسته اصلی تحلیل این مقاله، در مرحله سنتز نهفته است. این مثنوی در جدال میان عقل و عشق متوقف نمی‌ماند و به پیروزی یکی بر دیگری نیز حکم نمی‌دهد. بلکه یک «گذار» را به تصویر می‌کشد؛ گذار از یک تقابل دوتایی به یک وحدت متعالی. این سنتز از طریق یک نیروی سوم و فراتر، یعنی «وحی»، محقق می‌شود.

«وحی» در این اثر، به عنوان داور حکیم، نه عقل را نفی می‌کند و نه عشق را؛ بلکه جایگاه حقیقی هر یک را مشخص می‌سازد. وحی، عقل را از جزئی‌نگری و غرور نجات می‌دهد و به آن جهت الهی می‌بخشد (عقل کلی) و عشق را از خطر سرکشی و انحراف مصون می‌دارد و آن را در مسیر درست هدایت می‌کند (عشق متعالی) (نصر، ۱۳۸۶: ۱۷۵). این راه حل، در بطن خود مثنوی و در بخش داوری وحی به تفصیل بیان شده است (خاقانی اصفهانی، ۱۴۰۴: ۲۱۰).

۲-۲. پاراناسیسم: زیبایی‌شناسی فرم و عینیت در شعر

پیش از تحلیل تطبیقی مثنوی عقل و عشق، بازشناسی دقیق‌تر مبانی نظری و ویژگی‌های سبکی مکتب پاراناسیسم، به عنوان چارچوب مفهومی این پژوهش، امری ضروری است. پاراناسیسم، که در دهه‌های میانی قرن نوزدهم در فرانسه به عنوان یک جریان ادبی متمایز ظهور کرد، واکنشی بود به سوژکتیویسم^۱ و احساسات‌گرایی افراطی رمانتیسم، و در عین حال، نوعی بازگشت به ارزش‌های کلاسیک^۲ در فرم و بیان محسوب می‌شد. نام این مکتب، برگرفته از مجموعه شعر پاراناس معاصر^۳ بود که در سه مجلد بین سال‌های ۱۸۶۶ و ۱۸۷۶ منتشر شد و آثار شاعرانی را گرد هم آورد که بعدها به عنوان پاراناسین شناخته شده است (سیما داد، ۱۳۹۵: ۹). کمال فرم در مکتب پاراناسیسم، تنها به وزن و قافیه محدود نمی‌شود، بلکه شامل ایجاد تصاویر پیچیده و ناب از طریق شگردهایی چون حس‌آمیزی است. چنان‌که در مطالعات تطبیقی بر روی اشعار سعید عقل (شاعر متأثر از پاراناسیسم) اشاره شده است، این شگردها «افزون بر جنبه زیبایی‌شناختی و هنری، ابزاری برای انتقال معانی مبهمی هستند که به آسانی به بیان صریح تن نمی‌دهند» (نجفی ایوکی و طالبیان، ۱۳۹۸:

1 subjectivism

2 classic

3 Parnasse contemporain

۹۹). این رویکرد دقیقاً همان نقطه‌ای است که در *مثنوی عقل و عشق* خاقانی اصفهانی نیز مشاهده می‌شود؛ جایی که صنعتگری دقیق در خدمت بیان مفاهیم عرفانی و فلسفی قرار می‌گیرد.

۱-۲-۲. مبانی نظری و اصول پارناسیسم:

اصل استقلال هنر یا «هنر برای هنر»: این اصل، که توسط تئوفیل گوتیه پیش از شکل‌گیری رسمی پارناسیسم مطرح شده بود، به مثابه سنگ بنای این مکتب تلقی می‌شود. بر اساس این دیدگاه، هنر، و به ویژه شعر، باید از هرگونه هدفمندی بیرونی، اعم از رسالت اخلاقی، تعهد اجتماعی، بیان احساسات شخصی، یا تبلیغ ایدئولوژی‌های سیاسی و دینی، مبرا باشد. ارزش ذاتی اثر هنری در کمال زیبایی‌شناختی و ساختار فرمی آن نهفته است. گوتیه در مقدمه رمان *مادموازِل دو موپن*^۱ به صراحت بیان می‌کند که «هر چیزی که مفید است، زشت است»، و بدین ترتیب بر جدایی قاطع هنر از سودمندی تأکید می‌ورزد (تئوفیل گوتیه، ۲۰۰۵: ۱۳).

کمال فرم و صنعتگری دقیق: پارناسین‌ها به شعر به مثابه یک «صنعت» می‌نگریستند و بر لزوم تسلط کامل بر تکنیک‌های شعری، از جمله وزن، قافیه، انتخاب دقیق واژگان، و ایجاد هارمونی صوتی تأکید داشتند (رنه ولک و آستن وارن، ۱۳۷۳: ۱۴۸). لوکنت دولیل^۲ که به عنوان یکی از رهبران این مکتب شناخته می‌شود، بر «کار سخت» و «صیقل دادن» مداوم شعر برای دستیابی به فرمی بی‌نقص و ماندگار اصرار می‌ورزید. این رویکرد، شعر را به هنرهای تجسمی، به ویژه مجسمه‌سازی، نزدیک می‌کرد که در آن، هنرمند با دقت و مهارت، ماده خام را به اثری هنری و کامل بدل می‌کند (ری بث گورودن^۳، ۲۰۱۲: ۶).

عینیت و غیر شخصی بودن^۴: «بی تفاوت بودن»؛ تقابل با سوژکتیویسم رمانتیک که بر بیان عواطف و تجربیات فردی شاعر متمرکز بود، پارناسین‌ها به دنبال حذف «من» شاعر از اثر هنری بودند. شاعر باید به مثابه یک مشاهده‌گر بی‌طرف و عینی، جهان را توصیف کند و از دخالت دادن احساسات و دیدگاه‌های شخصی خود در شعر پرهیز نماید. این اصل، که به «بی تفاوتی» یا «خونسردی» شاعر در برابر موضوع نیز تعبیر شده، به دنبال ایجاد فاصله‌ای زیبایی‌شناختی میان شاعر و اثر، و میان اثر و مخاطب بود (هنری اف. مایفسکی، ۲۰۱۱: ۱۴).

توصیف‌گرایی و پلاستیسیته^۵: علاقه وافر به توصیف دقیق، تصویری، و ملموس اشیاء، مناظر طبیعی، آثار هنری (به ویژه مجسمه‌ها، نقاشی‌ها، و بناهای تاریخی)، و صحنه‌های اساطیری و تاریخی، از ویژگی‌های بارز شعر پارناسین است. آن‌ها تلاش می‌کردند با استفاده از زبانی دقیق و غنی از تصاویر بصری، به شعر کیفیتی «پلاستیک» و سه‌بعدی ببخشند، گویی مخاطب می‌تواند موضوع توصیف شده را لمس کند یا در برابر خود مجسم کند. این رویکرد، وام‌دار نظریه «هم‌ارزی هنرها» بود (آبرامز، ۲۰۱۲: ۹).

¹ Mademoiselle de Maupin

² Lukant de Lil

³ Rey Beth Gorudan

⁴ Objectivité et impersonnalité

⁵ Descriptivisme et plasticité

موضوعات کلاسیک، اسطوره‌ای، تاریخی و بیگانه: برای تحقق بخشیدن به اصول عینیت و گریز از بیان احساسات روزمره و شخصی، پارناسین‌ها غالباً به سراغ موضوعاتی از تاریخ و اساطیر یونان و روم باستان، فرهنگ‌های شرقی و تمدن‌های گمشده، یا مناظر طبیعی بکر و دور از دسترس می‌رفتند. این موضوعات، هم امکان بیشتری برای نمایش مهارت صوری و خلق زیبایی ناب فراهم می‌کرد و هم به شاعر اجازه می‌داد تا از درگیری مستقیم با مسائل اجتماعی و سیاسی زمانه خود فاصله بگیرد (سیما داد، ۱۳۹۵: ۷).

۲-۳. مثنوی عقل و عشق: وجوه ساختاری و صوری

اکنون، با در نظر داشتن این مبانی، به تحلیل تطبیقی مثنوی عقل و عشق محمد خاقانی اصفهانی می‌پردازیم تا نسبت آن را با مکتب پارناسیسم، هم در وجوه همگرایی احتمالی و هم در نقاط واگرایی بنیادین، روشن سازیم.

۲-۳-۱. کمال فرم و صنعتگری در مثنوی: رویکردی پارناسین

مثنوی عقل و عشق از منظر صوری، اثری است که نشان از تسلط و آگاهی عمیق شاعر بر سنت‌های ادبی و تکنیک‌های شعری دارد. انتخاب قالب مثنوی، که از دیرباز به عنوان یکی از استوارترین و پرفریت‌ترین قالب‌های شعر کلاسیک فارسی برای بیان مضامین روایی، فلسفی، تعلیمی و عرفانی شناخته شده، خود گویای این امر است (شمیسا، ۱۳۸۶: ۶). محمد خاقانی اصفهانی با مهارت و وسواس، این قالب را برای ارائه یک ساختار نمایشی پیچیده و چندلایه، شامل پنج پرده اصلی و صحنه‌های متعدد، به کار گرفته است. وزن عروضی منتخب (فاعلاتن فاعلاتن فاعلن)، که یادآور وزن مثنوی معنوی مولوی است، به اثر آهنگی روان و در عین حال وزین و متناسب با محتوای عمیق آن بخشیده است. از نظر قافیه‌پردازی، خاقانی اصفهانی با گزینش دقیق واژگان و رعایت تناسب آوایی و معنایی، توانسته است هم به انسجام موسیقایی هر بیت کمک کند و هم جریان روان روایت و مناظره را حفظ نماید (صفوی، ۱۳۹۵: ۱۱).

۲-۳-۲. بررسی دو زبانه بودن (فارسی و عربی): همگرایی فرهنگی و نمایش تسلط زبانی

یکی از برجسته‌ترین و نوآورانه‌ترین ویژگی‌های مثنوی عقل و عشق، ارائه آن به دو زبان فارسی و عربی است. این اقدام، نشان از تسلطی کم‌نظیر و قابل تحسین بر هر دو زبان و فرهنگ ادبی غنی آن‌ها دارد. از منظر ارتباط با پارناسیسم، این دو زبانه بودن می‌تواند به عنوان نمونه‌ای از صنعتگری والا و نمایش مهارت فنی تلقی شود که با تأکید پارناسین‌ها بر «کار سخت» و مهارت فنی شاعر همخوانی دارد (ابرامز، ۱۳۸۷: ۱۱). با این حال، اهداف خاقانی اصفهانی از این دو زبانه بودن، فراتر از صرف نمایش مهارت و معطوف به اهداف فرهنگی، ارتباطی و معنایی است که آن را از چارچوب «هنر برای هنر» فراتر می‌برد (خاقانی اصفهانی، ۱۴۰۴).

۲-۳-۳. ساختار نمایشی و شخصیت‌پردازی: درام ایده‌ها و حضور نمادین

مثنوی عقل و عشق دارای یک ساختار نمایشی (دراماتیک) مشخص و پیچیده است. اثر به پنج پرده اصلی و صحنه‌های متعدد تقسیم شده که این ساختار، به انسجام و پیشبرد منطقی روایت کمک می‌کند و می‌تواند با تأکید پارناسین‌ها بر فرم

و نظم همسو باشد (دوروف، ۲۰۱۳: ۱۴) شخصیت‌های اصلی (عقل، عشق، وحی) نمادین هستند و انبوهی از شخصیت‌های تاریخی نیز در مناظرات شرکت می‌کنند (خاقانی اصفهانی، ۱۴۰۴). این رویکرد، اثر را به «درام ایده‌ها» نزدیک می‌کند. در حالی که پارناسین‌ها به شخصیت‌های اساطیری برای گریز از بیان احساسات شخصی می‌پرداختند (داد، ۱۱:۱۳۸۵) در این مثنوی حضور شخصیت‌ها در خدمت یک هدف بزرگ‌تر، یعنی تحلیل یک مناقشه فکری و ارائه راه حل است.

۴-۲. رسالت معنا و هدفمندی: گسست بنیادین از پارناسیسم

علیرغم توجه به فرم، مثنوی عقل و عشق در هسته خود، اثری عمیقاً هدفمند و متعهد است. این هدفمندی، نقطه گسست بنیادین آن با اصل «هنر برای هنر»^۱ پارناسیسم محسوب می‌شود (سارتر،^۲ ۱۳۸۷: ۷) محمد خاقانی اصفهانی در مثنوی عقل و عشق مقاصد مشخص و والایی را دنبال می‌کند.

ارائه الگویی برای اتحاد عقل و عشق: این دغدغه محوری در سراسر مثنوی جریان دارد و پاسخی است به قرن‌ها جدال فکری و فرهنگی در این زمینه (پورنامداریان، ۱۳۸۸: ۱۰).

نقد جدایی علم از ایمان: شاعر بحران‌های معنوی جهان معاصر را ناشی از جدایی علم از ایمان دانسته و به نقد آن می‌پردازد. (نصر، ۱۳۸۶: ۱۱).

ایجاد همگرایی فرهنگی، ادبی و زبانی: ارائه اثر به دو زبان و حضور شخصیت‌های متنوع، تلاشی آگاهانه برای ترویج گفتگوی میان‌فرهنگی است.

رسالت تعلیمی و هدایتگرانه: مثنوی سرشار از پیام‌های اخلاقی، فلسفی و عرفانی است. این اهداف متعالی، آشکارا با دیدگاه پارناسین‌ها در تضاد بنیادین قرار دارد. مثنوی عقل و عشق به وضوح «هنر برای معنا»، «هنر برای حقیقت»، و «هنر برای هدایت» است.

۵-۲. حضور شاعر و سوژ کتیوبته متعالی: گسست از عینیت پارناسین

یکی دیگر از نقاط افتراق مهم، مسئله حضور شاعر در متن است. پارناسین‌ها بر عینیت و حذف «من» شاعر تاکید داشتند (مایفسکی، ۲۰۱۱: ۱۴) در مقابل، در مثنوی عقل و عشق، حضور محمد خاقانی اصفهانی به عنوان راوی، اندیشمند و سالک بسیار پررنگ و تعیین‌کننده است. شاعر در «پیشگفتار» و «پسگفتار» و حتی در خلال ابیات، دیدگاه‌ها و دغدغه‌های شخصی خود را بیان می‌کند (خاقانی اصفهانی، ۱۴۰۴). این حضور فعال و آگاهانه، با اصل «بی‌تفاوتی» پارناسین در تضاد آشکار است. مثنوی، حاصل تأملات عمیق و سلوک معنوی خود شاعر است و این سوژ کتیوبته، نه از نوع رمانتیک، بلکه سوژ کتیوبته‌ای است که در پی دستیابی به حقایق متعالی است.

۶-۲. از توصیف پلاستیک تا مناظره ایده‌ها: گسست از زیبایی‌شناسی بصری پارناسیسم

¹ L'art pour l'art

² Sartre

در حالی که شعر پاراناسین به توصیفات دقیق و پلاستیک شهرت دارد (گورودن، ۲۰۱۲: ۱۱) مثنوی عقل و عشق تمرکز اصلی خود را بر مناظره، استدلال و روایت ایده‌ها قرار داده است. جنبه نمایشی و دیالوگ‌محور اثر بسیار قوی‌تر از جنبه توصیف پلاستیک آن است. شخصیت‌ها در یک صحنه پویا و پرتحرک فکری با یکدیگر به گفتگو می‌پردازند. این رویکرد، اثر را به سنت غنی درام‌های فلسفی و مناظرات عرفانی نزدیک‌تر می‌کند تا به اشعار توصیفی پاراناسین (پورنامداریان، ۱۳۸۸: ۱۱) زبان مثنوی، هرچند هنرمندانه، اما در بسیاری از بخش‌ها، زبانی انتزاعی، مفهومی و استدلالی است. فضایی که مناظرات در آن اتفاق می‌افتد، بیشتر یک میزانسن فکری و معنوی است تا یک مکان فیزیکی دقیق و توصیف‌شده. این رویکرد، با تاکید پاراناسیسم بر توصیف دقیق و ملموس محیط، تفاوت دارد (داد، ۱۳۹۵: ۷)

در مقابل، مثنوی عقل و عشق، اگرچه از عناصر تصویری و توصیفی خالی نیست، اما تمرکز اصلی و بنیادین خود را بر مناظره، استدلال، و روایت ایده‌ها و دیدگاه‌های فلسفی، عرفانی، و کلامی قرار داده است. این اثر، بیش از آنکه به دنبال خلق تصاویر بصری پلاستیک باشد، به دنبال ساختن یک جهان فکری و معنوی و به چالش کشیدن اندیشه مخاطب است. این تفاوت در رویکرد را می‌توان در جنبه‌های زیر مشاهده کرد:

۱-۶-۲. غلبه مناظره و دیالوگ بر توصیف

مثنوی عقل و عشق در اساس، یک اثر دیالوگ‌محور و مناظره‌ای است. بخش عمده‌ای از مثنوی به گفتگوها، مجادلات، و اقامه براهین میان شخصیت‌های نماینده عقل و عشق، و همچنین به قضاوت‌ها و بیانات وحی اختصاص یافته است. این مناظرات، هسته اصلی اثر را تشکیل می‌دهند و پیشرفت داستان و تبیین مفاهیم از طریق آن‌ها صورت می‌گیرد. در این مناظرات، تاکید بیشتر بر محتوای فکری و استدلالی کلام است تا بر توصیف ظاهری شخصیت‌ها یا جزئیات محیطی. اگرچه در مواردی ممکن است به ویژگی‌های کلی شخصیت‌ها یا فضای گفتگو اشاره شود (مثلاً در توصیف اولیه عقل به عنوان مردی راست قامت سرفراز یا عشق به عنوان دختری با قامتی بس دلنواز)، اما این توصیفات معمولاً کلی و در خدمت معرفی اولیه شخصیت‌ها هستند و به ندرت به جزئیات پلاستیک و تصویری به سبک پاراناسین پرداخته می‌شود.

این غلبه دیالوگ و مناظره بر توصیف، مثنوی عقل و عشق را به سنت غنی درام‌های فلسفی، مناظرات عرفانی، و رسائل تعلیمی در ادبیات فارسی و اسلامی نزدیک‌تر می‌کند تا به اشعار توصیفی و پلاستیک پاراناسین. هدف اصلی در اینجا، نه خلق یک تصویر بصری زیبا و خودبسند، بلکه برانگیختن اندیشه، تبیین مفاهیم، و هدایت مخاطب به سوی یک نتیجه فکری و معنوی است.

۲-۶-۲. زبان انتزاعی و مفهومی در برابر زبان تصویری و ملموس

زبان مثنوی عقل و عشق، هرچند شیوا، روان، و هنرمندانه است، اما در بسیاری از بخش‌ها، به ویژه در مناظرات و قضاوت‌های وحی، زبانی انتزاعی، مفهومی، و استدلالی است. شاعر، با استفاده از اصطلاحات فلسفی، عرفانی، و کلامی، و با بهره‌گیری از منطق و برهان، به تبیین دیدگاه‌های مختلف و ارائه راه‌حل نهایی می‌پردازد.

در مقابل، زبان پارناسیسم، زبانی تصویری، ملموس، و سرشار از جزئیات حسی بود. شاعران پارناسین تلاش می‌کردند با استفاده از واژگان دقیق و توصیفات غنی، تصاویری زنده و قابل لمس از جهان خارج خلق کنند.

در مثنوی عقل و عشق، اگرچه از تشبیهات، استعارات، و سایر صنایع ادبی برای زیبایی‌بخشی و روشن کردن مفاهیم استفاده شده، اما این صنایع نیز غالباً در خدمت اهداف فکری و معنایی اثر قرار گرفته‌اند، نه صرفاً خلق تصاویر بصری ناب. به عنوان مثال، تشبیه عقل به صخره و عشق به آب یا دریا، بیش از آنکه به دنبال توصیف پلاستیک این دو نیرو باشد، به دنبال تبیین ماهیت و کارکرد آن‌ها در نظام هستی و در وجود انسان است.

۳-۶-۲. میزانسن فکری و معنوی در برابر فضای پلاستیک

فضایی که مناظرات و وقایع مثنوی عقل و عشق در آن اتفاق می‌افتد (مثلاً «همایش تخیلی» در محضر وحی، یا صحنه‌های مختلفی که شخصیت‌های تاریخی در آن به گفتگو می‌پردازند)، بیشتر یک میزانسن فکری و معنوی است تا یک مکان فیزیکی دقیق و توصیف‌شده به سبک پارناسین. این فضا، بستری است برای تلاقی اندیشه‌ها، برخورد دیدگاه‌ها، و تجلی مفاهیم انتزاعی.

پارناسین‌ها، با الهام از هنرهای تجسمی، به توصیف دقیق و ملموس محیط و فضا اهمیت می‌دادند و تلاش می‌کردند فضایی پلاستیک و قابل لمس برای وقایع شعر خود خلق کنند. در مثنوی عقل و عشق، اگرچه به مکان‌هایی اشاره می‌شود، اما این مکان‌ها معمولاً کلی و نمادین هستند و جزئیات بصری آن‌ها کمتر مورد توجه قرار می‌گیرد. تمرکز بیشتر بر فضای فکری و معنوی است که مناظرات در آن شکل می‌گیرد و پیش می‌رود.

در نتیجه، رویکرد مثنوی عقل و عشق به موضوع و شیوه بیان، با تأکید بر مناظره ایده‌ها، زبان انتزاعی و مفهومی، و میزانسن فکری و معنوی، آن را از زیبایی‌شناسی بصری و پلاستیک پارناسیسم متمایز می‌سازد. این اثر، بیش از آنکه به دنبال خلق یک جهان تصویری خودبسنده باشد، به دنبال ساختن یک جهان فکری و معنوی پویا و چالش‌برانگیز است که مخاطب را به تأمل و هم‌اندیشی دعوت می‌کند.

۷-۲. بررسی تطبیقی با سنت ادبی فارسی: تداوم و نوآوری

مثنوی عقل و عشق محمد خاقانی اصفهانی، هرچند اثری معاصر و برخوردار از نوآوری‌های خاص خود است، اما نمی‌توان آن را جدا از سنت غنی و پربرابر ادبیات فارسی، به ویژه در حوزه شعر تعلیمی، فلسفی، و عرفانی، مورد بررسی قرار داد. این اثر، در عین حال که ریشه‌های عمیقی در این سنت دارد، تلاش می‌کند با نگاهی نو و با توجه به دغدغه‌های انسان معاصر، به بازخوانی و بازآفرینی مضامین کلاسیک بپردازد.

۱-۷-۲. پیوند با سنت مثنوی سرایی تعلیمی و عرفانی

انتخاب قالب مثنوی و وزن عروضی «فاعلاتن فاعلاتن فاعلن» (رمل مسدس محذوف)، خود گواهی آشکار بر پیوند مثنوی عقل و عشق با سنت سترگ مثنوی سرایی در ادبیات فارسی، به ویژه با شاهکار بی بدیل مولوی، یعنی مثنوی معنوی، است. این انتخاب، نه تنها یک ادای دین به این سنت محسوب می‌شود، بلکه نشان از آن دارد که شاعر، اثر خود را در ادامه و در گفت‌وگو با این میراث گران‌بها قرار می‌دهد.

مضامین محوری مثنوی، یعنی جدال و آشتی میان عقل و عشق، اهمیت وحی و ایمان، و لزوم دستیابی به وحدت و کمال معنوی، از جمله مضامینی هستند که در آثار بزرگانی چون سنایی (در حدیقه الحقیقه)، عطار نیشابوری (در منطق الطیر و سایر مثنوی‌ها)، و به ویژه مولوی (در مثنوی معنوی)، به تفصیل و با ژرفای بسیار مورد بحث و بررسی قرار گرفته‌اند. خاقانی اصفهانی، با آگاهی از این پیشینه، به بازخوانی این مضامین در جهان معاصر و با توجه به چالش‌های فکری و فرهنگی جدید می‌پردازد.

مقایسه با مثنوی معنوی مولوی: شباهت‌های مثنوی عقل و عشق با مثنوی معنوی، نه تنها در وزن و قالب، بلکه در رویکرد کلی به مسائل معنوی و تاکید بر اهمیت عشق و شهود در کنار عقل، قابل مشاهده است. هر دو اثر، به نوعی، سفری روحانی و فکری را به تصویر می‌کشند که در آن، سالک با گذر از مراحل مختلف و با راهنمایی وحی و الهام، به سوی حقیقت و کمال رهنمون می‌شود. با این حال، مثنوی عقل و عشق با ساختار نمایشی مشخص‌تر، حضور شخصیت‌های تاریخی از فرهنگ‌های مختلف، و ارائه دو زبانه، ویژگی‌های خاص خود را نیز به نمایش می‌گذارد.

مقایسه با آثار عطار و سنایی: در آثار عطار، به ویژه در منطق الطیر، شاهد سفر مرغان به سوی سیمرخ هستیم که نمادی از سلوک روحانی و جستجوی حقیقت است. در مثنوی عقل و عشق نیز، مناظرات و گفتگوها، به نوعی، مراحل مختلف این سلوک فکری و معنوی را به تصویر می‌کشند. سنایی نیز در حدیقه الحقیقه، به طرح مباحث عمیق حکمی و عرفانی در قالب مثنوی پرداخته است. خاقانی اصفهانی، با الهام از این بزرگان، تلاش می‌کند مضامین کلاسیک را با زبانی نو و در قالبی بدیع ارائه دهد.

۲-۷-۲. نوآوری‌های خاص مثنوی عقل و عشق

در عین حال که مثنوی عقل و عشق ریشه‌های عمیقی در سنت ادبیات فارسی دارد، از نوآوری‌های قابل توجهی نیز برخوردار است که آن را به اثری متمایز و معاصر بدل می‌کند:

ساختار نمایشی پیچیده و حضور شخصیت‌های متنوع از فرهنگ‌های مختلف: همانطور که پیشتر اشاره شد، ساختار نمایشی این مثنوی، با پنج پرده اصلی و صحنه‌های متعدد، و با حضور انبوهی از شخصیت‌های تاریخی و اسطوره‌ای از گستره وسیع تاریخ فلسفه، عرفان، ادبیات، و دین شرق و غرب (از ارسطو و افلاطون گرفته تا دکارت، کانت، بودا، و امام خمینی)، یکی از ویژگی‌های نوآورانه و منحصر به فرد آن است. این رویکرد، به شاعر امکان می‌دهد تا دیدگاه‌های

مختلف را به شکلی پویا و چالش برانگیز به صحنه بکشاند و یک گفتگوی میان فرهنگی و میان رشته‌ای را در قالب شعر ایجاد کند. این جامعیت و گستردگی در انتخاب شخصیت‌ها، در آثار کلاسیک کمتر دیده می‌شود.

ارائه دو زبانه (فارسی و عربی): این ویژگی، که پیشتر به تفصیل مورد بحث قرار گرفت، نه تنها نشان از تسلط زبانی شاعر دارد، بلکه یک نوآوری مهم در جهت ایجاد همگرایی فرهنگی و ادبی میان دو زبان و فرهنگ بزرگ فارسی و عربی محسوب می‌شود. این اقدام، به ویژه در جهان معاصر که نیازمند گفتگو و تفاهم میان فرهنگی است، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

پرداختن به دغدغه‌های انسان معاصر در قالب سنتی: مثنوی *عقل و عشق*، اگرچه از قالب و وزن سنتی بهره برده، اما به دغدغه‌ها و چالش‌های فکری و معنوی انسان معاصر، مانند بحران معنا، جدایی علم از ایمان، و لزوم بازگشت به معنویت اصیل، می‌پردازد. این ترکیب میان سنت و مدرنیته، و تلاش برای ارائه پاسخ‌های نو به پرسش‌های کهن، از ویژگی‌های ارزشمند این اثر است.

رویکرد وحدت‌گرا و جامع‌نگر: در نهایت، مهم‌ترین نوآوری مثنوی *عقل و عشق*، شاید در رویکرد وحدت‌گرا و جامع‌نگر آن به مسئله عقل و عشق، و به طور کلی، به مسائل بنیادین هستی باشد. شاعر، به جای تاکید بر تعارض و تضاد، به دنبال یافتن نقاط اشتراک، همگرایی، و وحدت است. این رویکرد، که در نتیجه‌گیری نهایی مثنوی (اتحاد عقل و عشق در سایه وحی و تجلی آن در اهل بیت عصمت و طهارت) به اوج خود می‌رسد، پاسخی است به پراکندگی‌ها و تفرقه‌های فکری و معنوی جهان معاصر.

در مجموع، مثنوی *عقل و عشق* محمد خاقانی اصفهانی، با پیوند هنرمندانه میان سنت و نوآوری، و با ارائه یک جهان‌بینی جامع و وحدت‌گرا، جایگاه ویژه‌ای در ادبیات معاصر فارسی و در تاریخ اندیشه اسلامی می‌یابد. این اثر، نه تنها یک مثنوی زیبا و استادانه است، بلکه یک دعوتنامه است به تأمل، گفتگو، و حرکت به سوی اتحاد و همگرایی.

۸-۲. تحلیل نقش گذار در عنوان مقاله: از فرم به معنا، از ظاهر به باطن، از جدال به اتحاد

عنوان پیشنهادی برای این مقاله، مثنوی *عقل و عشق* محمد خاقانی اصفهانی: در گذار از کمال فرم پاراناسین به سوی رسالت معنا و اتحاد، به طور ضمنی بر یک حرکت دینامیک، یک فرآیند تحول و یک سیر تکاملی در این اثر سترگ تاکید دارد. واژه کلیدی گذار در این عنوان، صرفاً به معنای یک انتقال خطی و ساده از یک نقطه به نقطه دیگر نیست، بلکه حاکی از یک دگردیسی عمیق، یک تعمیق معرفتی، و یک تعالی روحانی است که در آن، جنبه‌های صوری و زیبایی‌شناختی اثر، هرچند به خودی خود ارزشمند و قابل تحسین، در نهایت به مثابه محملی برای اهداف والاتر معنایی، فکری، و معنوی به کار گرفته می‌شوند. این گذار چندوجهی را می‌توان در سطوح مختلف ساختاری، محتوایی، و روایی مثنوی *عقل و عشق* ردیابی و تحلیل کرد:

۱-۸-۲. گذار از فرم به مثابه غایت به فرم به مثابه ابزار متعالی

همانطور که در بخش‌های پیشین به تفصیل مورد بحث قرار گرفت، *مثنوی عقل و عشق* از منظر صوری، اثری است استادانه، پرکار، و برخوردار از کمال فرم. تسلط شاعر بر قالب کهن و پرطرفیت مثنوی، انتخاب آگاهانه وزن عروضی «فاعلاتن فاعلاتن فاعلن» که یادآور سنت مثنوی‌سرایی عرفانی است، قافیه‌پردازی دقیق و هنرمندانه، و به ویژه، ارائه نوآورانه اثر به دو زبان فارسی و عربی با ترجمه منظوم هم‌وزن توسط خود شاعر، همگی گواه اهتمام ویژه محمد خاقانی اصفهانی به جنبه‌های صوری و زیبایی‌شناختی شعر است. این تاکید بر کمال فرم، در نگاه نخست، می‌تواند با وسواس پاراناسین‌ها در قبال «هنر برای هنر» و زیبایی صوری به مثابه غایت نهایی اثر هنری، قابل قیاس باشد.

با این حال، با تعمق بیشتر در لایه‌های زیرین مثنوی و با در نظر گرفتن اهداف غایی شاعر، روشن می‌شود که این کمال فرم، برای محمد خاقانی اصفهانی، یک هدف فی‌نفسه و خودبسنده نیست، بلکه ابزاری است کارآمد، ضروری، و حتی متعالی برای انتقال پیام‌های عمیق، پیچیده، و چندلایه اثر. شاعر، با مهارت و وسواس یک صنعتگر چیره دست، از تمامی امکانات فرمی و موسیقایی شعر بهره می‌برد تا بتواند مفاهیم انتزاعی و گاه دشوار فلسفی، عرفانی، و کلامی را به شکلی ملموس، جذاب، دلشین، و قابل فهم برای طیف وسیعی از مخاطبان ارائه دهد. ساختار نمایشی حساب‌شده، وزن روان و در عین حال وزین، زبان شیوا و استوار در هر دو زبان، و صنایع ادبی به کار رفته، همگی در خدمت این هدف والاتر قرار گرفته‌اند.

این گذار آگاهانه از فرم به مثابه غایت (که رویکرد غالب پاراناسین است) به فرم به مثابه ابزار متعالی (که رویکرد محمد خاقانی اصفهانی در این مثنوی است)، یکی از مهم‌ترین جنبه‌های پویایی، تحول، و اصالت این اثر محسوب می‌شود. شاعر، با آگاهی از قدرت و تاثیر فرم بر مخاطب، از آن به عنوان محملی برای حمل و انتقال محتوایی غنی، هدفمند، و روشنگرانه استفاده می‌کند و بدین ترتیب، میان زیبایی صوری و عمق معنایی، پیوندی ارگانیک و ناگسستنی برقرار می‌سازد. این رویکرد، یادآور سخن حکما و عرفا است که ظاهر را پلی به سوی باطن، و صورت را آینه‌ای برای تجلی معنا می‌دانند.

۲-۸-۲. گذار از مناظره و جدال به سوی مصالحه، اتحاد، و وحدت در کثرت

سیر کلی روایت و تحول درونمایه در *مثنوی عقل و عشق* نیز به وضوح نشان از یک گذار از وضعیت تعارض، جدال، و کثرت به سوی وضعیت مصالحه، اتحاد، و در نهایت، وحدت در عین کثرت دارد. مثنوی با به تصویر کشیدن مناظرات پرشور، چالشی، و گاه خصمانه میان نمایندگان برجسته عقل‌گرایی و عشق‌گرایی در تاریخ اندیشه آغاز می‌شود. در این مرحله، هر یک از طرفین، با استناد به مبانی فکری، تجربی، و شهودی خود، به دفاع از جایگاه، اهمیت، و حتی برتری نیروی مورد نظر خود و نقد و رد نیروی مقابل می‌پردازند. این مناظرات، که با استدلال‌های قوی و گاه با لحنی تند و گزنده همراه است، به خوبی، عمق و گستردگی جدال تاریخی میان عقل و عشق را به نمایش می‌گذارد.

اما با پیشرفت مثنوی، به ویژه از پرده سوم به بعد و با وساطت و داوری شخصیت نمادین وحی (که در وجود امام خمینی (ره) تجلی می‌یابد)، این جدال و تعارض به تدریج جای خود را به گفتگو، تفاهم، بازنگری در مواضع، و در

نهایت، مصالحه و اتحاد می‌دهد. قضاوت‌های چهارده‌گانه وحی، با تبیین دقیق و حکیمانه رابطه طولی، مکمل، و هم‌افزای میان عقل و عشق، و با رفع سوء تفاهم‌ها، کج‌فهمی‌ها، و افراط و تفریط‌های تاریخی، زمینه را برای این مصالحه و آشتی فراهم می‌کنند. وحی، نه تنها به نقد دیدگاه‌های افراطی هر دو طرف می‌پردازد، بلکه بر ضرورت حضور و همکاری هر دو نیرو برای دستیابی به کمال و حقیقت تاکید می‌ورزد.

اوج این گذار از جدال به اتحاد، در پرده پنجم (پایان بی‌پایان) و در نتیجه‌گیری نهایی مثنوی است که در آن، شاعر با الهام از وحی و با تاکید بر نمونه‌های اعلای اتحاد عقل و عشق در شخصیت‌های نورانی اهل بیت عصمت و طهارت (ع)، به ویژه در پیوند آسمانی حضرت علی (ع) (نماد عقل کامل) و حضرت زهرا (س) (نماد عشق الهی) و ثمرات این پیوند یعنی حسنین (ع) (به مثابه لؤلؤ و مرجان این دو دریا)، به یک سنتز و وحدت نهایی و متعالی دست می‌یابد. این سیر تحول از جدال به اتحاد، نه تنها در سطح محتوایی و مضمونی، بلکه در سطح ساختاری و روایی نیز قابل مشاهده است و به مثنوی، یک پویایی و حرکت درونی می‌بخشد.

۳-۸-۲. گذار از سوژ کتیویته فردی و سرگشتگی به سوی حقیقت جهان‌شمول و آرامش معنوی

همانطور که پیشتر نیز اشاره شد، مثنوی عقل و عشق با بیان صادقانه سرگشتگی، حیرت، و دغدغه شخصی شاعر از جدال دیرینه و به ظاهر حل‌نشده میان عقل و عشق آغاز می‌شود:

سال‌ها بودم مذذب چون ذباب بین عقل و عشق حیران چون حباب

این نقطه آغازین، نشان از یک سوژ کتیویته فردی و یک جستجوگری اصیل دارد که در آن، شاعر با مسائل بنیادین هستی و با تعارضات درونی و فکری خود دست و پنجه نرم می‌کند.

اما با پیشرفت مثنوی، با ورود شخصیت‌های متعدد تاریخی و نمادین به صحنه مناظرات، و به ویژه با حضور تعیین‌کننده و راهگشای شخصیت وحی، این سوژ کتیویته فردی و این سرگشتگی شخصی به تدریج به سوی یک سوژ کتیویته متعالی، یک بصیرت جهان‌شمول، و یک آرامش معنوی گذار می‌کند. شاعر، با عبور از دغدغه‌های صرفاً شخصی و با قرار دادن خود در معرض دیدگاه‌های مختلف و در نهایت، با تسلیم در برابر حکمت و حیانی، به دنبال دستیابی به حقایق است که نه تنها برای خود او، بلکه برای همه انسان‌ها و در همه زمان‌ها معتبر، راهگشا، و آرامش‌بخش باشند.

راه حل نهایی ارائه شده در مثنوی، یعنی اتحاد و هم‌افزایی میان عقل و عشق در سایه وحی و با الهام از اسوه‌های کامل انسانی، نه تنها یک پاسخ شخصی به پرسش‌های اولیه شاعر، بلکه یک الگوی جهان‌شمول برای دستیابی به کمال، سعادت معنوی، و آرامش درونی و بیرونی است. این گذار از فردیت و سرگشتگی به جهان‌شمولیت و بصیرت، و از دغدغه‌های شخصی به حقایق متعالی و راهگشا، یکی دیگر از جنبه‌های پویایی، عمق، و اصالت این اثر گران‌سنگ محسوب می‌شود.

۴-۸-۲. گذار از ظاهر به باطن، از کثرت به وحدت، و از صورت به معنا:

در نهایت، کل فرآیند روایی و معرفتی مثنوی عقل و عشق را می‌توان به مثابه یک گذار تدریجی و عمیق از ظاهر به باطن، از کثرت به وحدت، و از صورت به معنا تلقی کرد. مناظرات و گفتگوهای اولیه، غالباً بر جنبه‌های ظاهری، تفاوت‌ها، و تعارضات میان عقل و عشق، و همچنین میان دیدگاه‌های مختلف فلسفی و عرفانی متمرکز هستند. در این مرحله، شاهد نوعی کثرت‌گرایی در آراء و نوعی تاکید بر جنبه‌های صوری و ظاهری هستیم.

اما با پیشرفت مثنوی، با تعمیق بحث‌ها، و با ورود عنصر وحی به صحنه، به تدریج به جنبه‌های باطنی، اشتراکات، و وحدت میان این نیروها و دیدگاه‌ها پرداخته می‌شود. قضاوت‌های چهارده گانه وحی، با تاکید بر اینکه هر دو (عقل و عشق) از یک اصل‌اند، هر دو تجلی رحمت حق‌اند، هر دو برای کمال انسان ضروری‌اند، و هر دو در نهایت به یک حقیقت واحد رهنمون می‌شوند، به این گذار از کثرت ظاهری به وحدت باطنی، و از صورت به معنا، کمک شایانی می‌کند.

در نهایت، مثنوی به این نتیجه متعالی می‌رسد که عقل و عشق، دو روی یک سکه‌اند، دو تجلی از یک حقیقت واحد، و دو بال ضروری برای پرواز انسان به سوی لقاءالله. این تاکید بر وحدت در عین کثرت، و بر باطن در عین ظاهر، و بر معنا در عین صورت، از ویژگی‌های بارز جهان‌بینی عرفانی و اسلامی است که در این مثنوی نیز به شکلی هنرمندانه و بدیع تجلی یافته است

در مجموع، مفهوم گذار در عنوان این مقاله، به پویایی، تحول، تعالی‌گرایی، و جامع‌نگری مثنوی عقل و عشق اشاره دارد. این اثر، نه یک ساخته هنری ایستا، فرمالیستی، و خودبسنده به سبک پارناسین، بلکه یک فرآیند فکری، معنوی، و سلوکی است که در آن، شاعر و به تبع او مخاطب، با عبور از مراحل مختلف جدال، گفتگو، و تأمل، به سوی درک عمیق‌تر، جامع‌تر، و وحدت‌گرایانه‌تری از حقیقت رهنمون می‌شوند. این گذار چندوجهی، مثنوی عقل و عشق را به اثری زنده، پویا، تأثیرگذار، و راهگشا در جهان معاصر بدل کرده است.

۳. نتایج پژوهش

تحلیل تطبیقی مثنوی عقل و عشق اثر محمد خاقانی اصفهانی با اصول مکتب پارناسیسم، نشان‌دهنده رابطه‌ای پیچیده میان همگرایی صوری و واگرایی بنیادین در اهداف و رسالت است. این پژوهش که در پی پاسخ به پرسش‌های مشخصی بود، به نتایج زیر دست یافت:

در پاسخ به پرسش اول (وجه اشتراک با پارناسیسم)، مشخص شد که مثنوی عقل و عشق از منظر کمال‌فرم و صنعتگری دقیق، با آرمان‌های پارناسین قرابت دارد. این همگرایی در مواردی چون تسلط کم‌نظیر بر قالب مثنوی، انتخاب وزن حساب‌شده، قافیه‌پردازی هنرمندانه، ساختار نمایشی منسجم و به ویژه ارائه نوآورانه و فنی اثر به دو زبان فارسی و عربی، تجلی می‌یابد. این ویژگی‌ها نشان‌دهنده وسواس و مهارتی است که پارناسین‌ها برای «صیقل دادن» اثر هنری قائل بودند.

در پاسخ به پرسش دوم (جنبه‌های افتراق از پارناسیسم)، پژوهش نشان داد که این مثنوی در هسته خود، گسستی آشکار و اساسی از اصول پارناسیسم دارد. مهم‌ترین نقاط افتراق عبارتند از:

هدفمندی در برابر «هنر برای هنر»: برخلاف پارناسیسم که هنر را از هرگونه رسالت اخلاقی، اجتماعی و دینی مبرا می‌دانت، این مثنوی عمیقاً هدفمند است. رسالت آن، ارائه الگویی برای «اتحاد عقل و عشق»، نقد گسست علم از ایمان و ایجاد همگرایی فرهنگی است.

حضور سوژکتیو شاعر در برابر عینیت پارناسین: در حالی که پارناسین‌ها بر حذف «من» شاعر و «بی تفاوتی» او تاکید داشتند، در این اثر حضور شاعر به عنوان راوی، اندیشمند و سالکی صاحب دغدغه، بسیار پررنگ و تعیین‌کننده است. این حضور آگاهانه، اثر را از یک ساخته سرد و عینی به یک تجربه فکری و معنوی پویا بدل می‌کند.

در پاسخ به پرسش سوم (چگونگی استفاده از فرم به عنوان ابزار)، این پژوهش نشان داد که خاقانی اصفهانی، فرم را نه یک غایت، بلکه ابزاری متعالی برای انتقال پیام‌های پیچیده خود به کار می‌گیرد. ساختار نمایشی و مناظره‌ای، محملی برای به چالش کشیدن ایده‌هاست. ارائه دو زبانه، در خدمت رسالت همگرایی فرهنگی است. وزن روان و موسیقی دلنشین شعر، فهم مضامین عمیق فلسفی و عرفانی را برای مخاطب آسان‌تر و جذاب‌تر می‌سازد. بدین ترتیب، میان زیبایی صوری و عمق معنایی پیوندی ارگانیک و هم‌افزا برقرار می‌شود.

و سرانجام در پاسخ به پرسش چهارم (جایگاه نهایی اثر)، تحلیل‌ها نشان داد که مثنوی عقل و عشق با عبور از محدودیت‌های یک مکتب فرم‌گرای غربی، جایگاه اصیل و والای خود را در تداوم سنت غنی شعر تعلیمی، فلسفی و عرفانی فارسی می‌یابد. این اثر بیش از آنکه به پارناسیسم تعلق داشته باشد، در گفتگویی سازنده با میراث بزرگانی چون سنایی، عطار و مولوی قرار می‌گیرد و با نوآوری‌های خاص خود، این سنت را در جهان معاصر بازآفرینی می‌کند. این مثنوی گواهی است بر اینکه در سنت حکمت اسلامی-ایرانی، زیبایی (فرم) هرگز از حقیقت و خیر (معنا و رسالت) جدا نبوده و همواره در خدمت آن قرار داشته است.

در یک جمع‌بندی نهایی، مثنوی عقل و عشق با به نمایش گذاشتن یک «گذار» هوشمندانه از فرم به معنا، ثابت می‌کند که یک اثر هنری می‌تواند در عین برخورداری از بالاترین سطح کمال زیبایی‌شناختی، حامل پیامی عمیق، انسان‌ساز و وحدت‌بخش باشد. این اثر، نه تنها یک دستاورد ادبی، بلکه یک پروژه فکری و معنوی برای انسان معاصر است.

۴. پیشنهادهایی برای پژوهش‌های آینده:

این مقاله، تنها به بررسی تطبیقی مثنوی عقل و عشق با مکتب پارناسیسم پرداخته است. پژوهش‌های آینده می‌توانند به تحلیل این اثر از منظر سایر مکاتب و نظریه‌های ادبی (مانند رمانتیسم، ساختارگرایی، هرمنوتیک، یا نقد اسطوره‌ای)، بررسی تطبیقی آن با آثار خاصی در سنت شعر فارسی و عربی، تحلیل دقیق‌تر جنبه‌های زبانی و سبکی آن در هر دو زبان، و یا بررسی تاثیرات احتمالی آن بر ادبیات معاصر پردازند. همچنین، تحلیل جامعه‌شناختی و تاریخی زمینه‌های

شکل‌گیری این اثر و ارتباط آن با دغدغه‌های فکری و فرهنگی جهان معاصر نیز می‌تواند موضوع پژوهش‌های ارزشمندی باشد.

مثنوی عقل و عشق؛ فراتر از پارناسیسم، در تداوم سنت حکمت و عرفان تحلیل تطبیقی مثنوی عقل و عشق اثر محمد خاقانی اصفهانی با اصول و ویژگی‌های مکتب ادبی پارناسیسم، نشان داد که این اثر، هرچند در جنبه‌هایی چون توجه به کمال فرم، صنعتگری دقیق، و تسلط بر زبان و قالب شعری، می‌تواند به طور محدودی با تاکید پارناسین‌ها بر اهمیت فرم و مهارت فنی مقایسه شود، اما در اهداف بنیادین، رویکردهای محتوایی، و جهان‌بینی کلی خود، گسستی آشکار و اساسی از این مکتب دارد.

پارناسیسم، با شعار «هنر برای هنر»، به دنبال خلق زیبایی صوری ناب و خودبسند، و با تاکید بر عینیت و غیرشخصی بودن، در پی حذف صدای شاعر و هرگونه هدفمندی بیرونی از ساحت شعر بود (دوبرین، ۲۰۱۲، ص ۱۱). در مقابل، مثنوی عقل و عشق از همان ابتدا و در سراسر پیکره خود، تعهدی عمیق به رسالت معنا، هدفمندی متعالی، و حضور آگاهانه شاعر را به نمایش می‌گذارد. این اثر، نه تنها ساخته هنری زیبا و استادانه است، بلکه محملی است برای طرح پرسش‌های بنیادین فلسفی، عرفانی، و کلامی، ارائه پاسخ‌های جامع و وحدت‌گرا، و هدایت مخاطب به سوی یک جهان‌بینی متعالی.

گذار از کمال فرم پارناسین به سوی رسالت معنا و اتحاد، که به عنوان محور اصلی این مقاله مطرح شد، در جنبه‌های مختلف مثنوی قابل ردیابی است:

گذار از فرم به مثابه غایت به فرم به مثابه ابزار متعالی: خاقانی اصفهانی، با مهارت و وسواس، از امکانات فرمی شعر بهره می‌برد، اما این فرم، نه هدف نهایی، بلکه ابزاری است برای انتقال پیام‌های عمیق و پیچیده اثر.

گذار از مناظره و جدال به سوی مصالحه، اتحاد، و وحدت در کثرت: سیر کلی روایت در مثنوی، از وضعیت تعارض و جدال میان عقل و عشق آغاز می‌شود، اما با وساطت وحی، به سوی مصالحه، اتحاد، و در نهایت، وحدت در عین کثرت حرکت می‌کند.

گذار از سوژکتیویته فردی و سرگشتگی به سوی حقیقت جهان‌شمول و آرامش معنوی: مثنوی با بیان دغدغه شخصی شاعر آغاز می‌شود، اما با پیشرفت اثر و با حضور وحی، این سوژکتیویته فردی به سوی یک بصیرت جهان‌شمول و یک آرامش معنوی گذار می‌کند.

گذار از ظاهر به باطن، از کثرت به وحدت، و از صورت به معنا: مثنوی با تاکید بر جنبه‌های ظاهری و تفاوت‌های میان عقل و عشق آغاز می‌شود، اما به تدریج به جنبه‌های باطنی، اشتراکات، و وحدت میان این دو نیرو و در نهایت، به وحدت در حقیقت متعالی رهنمون می‌شود.

این گذار چندوجهی، مثنوی عقل و عشق را به اثری زنده، پویا، تأثیرگذار، و راهگشا در جهان معاصر بدل کرده است. این اثر، با پیوند هنرمندانه میان سنت و نوآوری، و با ارائه یک جهان‌بینی جامع و وحدت‌گرا، بیش از آنکه در چارچوب مکتب پارناسیسم و فرم‌گرایی صرف قرار گیرد، در سنت غنی و پربار شعر تعلیمی، فلسفی، و عرفانی فارسی و اسلامی جایگاه والاتری می‌یابد؛ سنتی که در آن، زیبایی‌صوری و حکمت‌معنوی، دست در دست هم، به سوی تعالی و کمال انسانی رهنمون می‌شوند.

مثنوی عقل و عشق خاقانی اصفهانی، نه تنها یک مثنوی زیبا و استادانه در ادبیات معاصر است، بلکه دعوتی است به تأمل، گفتگو، و حرکت به سوی اتحاد و همگرایی درونی و بیرونی. این اثر، با ارائه پاسخی جامع و متعادل به مناقشه تاریخی عقل و عشق، و با تأکید بر ضرورت همگرایی این دو نیرو در سایه وحی، به دنبال آن است تا به مخاطب خود، نقشه راهی برای زندگی معنوی و سعادت‌مندانه در جهان پر آشوب معاصر ارائه دهد. در نهایت، این مثنوی گواهی است بر این که فرم و محتوا، در دست یک هنرمند متعهد و اندیشمند، می‌توانند به وحدتی ارگانیک و هم‌افزا دست یابند و اثری ماندگار و تأثیرگذار خلق کنند که هم چشم‌نواز و گوش‌نواز است و هم جان‌بخش و بصیرت‌افزا.

منابع

- آبرامز، مایر هوارد (۱۳۸۷). فرهنگ توصیفی اصطلاحات ادبی، ترجمه سعید سبزیان، تهران: انتشارات رهنما.
- بارت، رولان (۱۳۹۲). لذت متن، ترجمه پیام یزدانجو، تهران: نشر مرکز.
- پورنامداریان، تقی (۱۳۸۸). رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی: تحلیلی از داستان‌های عرفانی-فلسفی ابن سینا و سهروردی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- خاقانی اصفهانی، محمد (۱۴۰۴). *مثنوی عقل و عشق*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- داد، سیما (۱۳۹۵). فرهنگ اصطلاحات ادبی: واژه‌نامه مفاهیم و اصطلاحات ادبی فارسی و اروپایی، ویراست جدید، تهران: انتشارات مروارید.
- دو بروین، جی. تی. پی. (۲۰۰۹). شعر عرفانی فارسی: مقدمه‌ای بر کاربرد عرفانی اشعار کلاسیک، لندن، راتلج (Routledge).
- دوروف، تزوتان (۱۳۹۶). بوطیقای ساختارگرا، ترجمه م. نوالی، تهران: نشر نی.
- زمانی، کریم (۱۳۸۵). میناگر عشق: شرح موضوعی مثنوی معنوی مولوی، تهران: نشر نی.
- سارتر، ژان پل (۱۳۸۷). ادبیات چیست؟، ترجمه م. فولادی و نجفی، تهران: انتشارات نیلوفر.
- سافی، امید (۲۰۱۰). «طریق عشق در سنت عرفان فارسی»، در همراهی با ادبیات خاورمیانه، ویراستار پائولا سندرز، وایلی-بلکول، صص ۱۴۵-۱۶۲.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۶). انواع ادبی، تهران: نشر میترا.
- صفوی، کورش (۱۳۹۰). از زبان‌شناسی به ادبیات (جلد دوم: نظم)، تهران: نشر سوره.
- گلدمن، لوسین (۱۳۷۱). جامعه‌شناسی ادبیات: دفاع از جامعه‌شناسی رمان، ترجمه م. پوینده، تهران: نشر هوش و ابتکار.
- گوته، تنوفیل (۲۰۰۵). «مقدمه مادموازل دوموپن (۱۸۳۵)»، در هنر هنر برای هنر: مجموعه‌ای از نوشته‌ها، ویراستار جی. اچ. بل-ویادا، انتشارات دانشگاه نبراسکا، صص ۱۳-۴۰.
- گورودن، ری بث (۲۰۱۲). «از ادبیات-شیء زینتی تا شعر-شیء: زیبایی‌شناسی پاراناسین در عصر بازتولید مکانیکی»، *The Romanic Review*، دوره ۱۰۳، شماره ۴/۳، صص ۳۸۱-۳۹۷.
- مایفسکی، هنری اف (۲۰۱۱). «بوطیقای غیرشخصی بودن: میراث پاراناسین»، در همراهی با شعر فرانسه: از هشت شاعر تا امروز، ویراستار مری لوئیس شاو، وایلی-بلکول، صص ۲۱۵-۲۲۸.
- نصر، سید حسین (۱۳۸۶). معرفت و معنویت، ترجمه ا. رحمتی، تهران: دفتر پژوهش و نشر سهروردی.
- ولک، رنه و آستن وارن (۱۳۷۳). نظریه ادبیات، ترجمه ض. موحد و پ. مهاجر، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

References

- Abrams, M. H. (2008). *A Glossary of Literary Terms*. (S. Sabzian, Trans.). Tehran: Rahnama Publications. (In Persian).
- Barthes, R. (2013). *The Pleasure of the Text*. (P. Yazdanjo, Trans.). Tehran: Nashr-e Markaz. . (In Persian).
- Pournamdarian, T. (2009). *Symbol and Allegorical Stories in Persian Literature: An Analysis of the Mystical-Philosophical Stories of Ibn Sina and Suhrawardi*. Tehran: Elmi va Farhangi Publishing Co. . (In Persian).
- Khaghani Esfahani, M. (2025). *The Masnavi of Reason and Love*. Mashhad: Astan Quds Razavi's Islamic Research Foundation. . (In Persian).
- Dad, S. (2016). *A Dictionary of Literary Terms: A Lexicon of Persian and European Literary Concepts and Terms* (New ed.). Tehran: Morvarid Publications. (In Persian).
- De Bruijn, J. T. P. (2009). *Persian Sufi Poetry: An Introduction to the Mystical Use of Classical Poems*. London: Routledge. . (In Persian).
- Todorov, T. (2017). *The Poetics of Prose*. (M. Navali, Trans.). Tehran: Nashr-e Ney. . (In Persian).
- Zamani, K. (2006). *The Enameler of Love: A Thematic Commentary on Rumi's Masnavi-e Ma'navi*. Tehran: Nashr-e Ney. . (In Persian).
- Sartre, J. P. (2008). *What Is Literature?*. (M. Fouladi & A. Najafi, Trans.). Tehran: Niloufar Publications. (In Persian).
- Safi, O. (2010). *The Path of Love in the Persian Sufi Tradition*. In P. Sanders (Ed.), *A Companion to Middle Eastern Literatures*. Wiley-Blackwell, pp. 145-162. . (In Arabic).
- Shamisa, S. (2007). *Literary Genres*. Tehran: Mitra Publications. . (In Persian).
- Safavi, K. (2011). *From Linguistics to Literature* (Vol. 2: Poetry). Tehran: Sureh Publications. . (In Persian).
- Goldman, L. (1992). *The Sociology of Literature: A Defence of the Sociology of the Novel*. (M. Pouyandeh, Trans.). Tehran: Hoosh va Ebtekar Publications. . (In Persian).
- Gautier, T. (2005). *Preface to Mademoiselle de Maupin* (1835). In J. H. Bell-Villada (Ed.), *Art for Art's Sake & Literary Life: A Collection of Writings*. University of Nebraska Press, pp. 13-40. (In Arabic).
- Gordon, R. B. (2012). *From 'Bijou-Literature' to 'Poem-Object': The Parnassian Aesthetic in the Age of Mechanical Reproduction*. *The Romanic Review*, 103(3/4), 381-397. . (In Arabic).
- Majewski, H. F. (2011). *The Poetics of Impersonality: The Parnassian Legacy*. In M. L. Shaw (Ed.), *A Companion to French Poetry: From Eight-Century to the Present*. Wiley-Blackwell, pp. 215-228. . (In Arabic).
- Nasr, S. H. (2007). *Knowledge and the Sacred*. (I. Rahmati, Trans.). Tehran: Sohrevardi Research and Publication Office. . (In Persian).
- Wellek, R., & Warren, A. (1994). *Theory of Literature*. (Z. Movahed & P. Mohajer, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi Publishing Co. . (In Arabic).

التحليل المقارن لقصيدة العقل والعشق لخاقاني أصفهائي مع المدرسة البرناسية

غلامرضا بلوري^١ | روح اله نصيري^{٢*}

١. طالب الدكتوراه، قسم اللغة العربية وآدابها، كلية اللغات الأجنبية، جامعة أصفهان، أصفهان، إيران.

العنوان الإلكتروني: G.Boloori@fgn.ui.ac.ir

٢. الكاتب المسؤول، أستاذ مشارك، قسم اللغة العربية وآدابها، كلية اللغات الأجنبية، جامعة أصفهان، أصفهان، إيران.

العنوان الإلكتروني: r.nasiri@fgn.ui.ac.ir

الملخص للبحث:

يتناول هذا البحث دراسة متعمقة لقصيدة العقل والعشق للشاعر الإيراني محمد خاقاني أصفهائي، حيث يسلط الضوء على أوجه التشابه والاختلاف بين هذا العمل الأدبي والمبادئ الجمالية لمدرسة بارناس. تعتمد الدراسة على المنهج التحليلي المقارن لتوضيح العلاقة الجدلية بين الشكل والمضمون في هذا العمل الأدبي الفارسي المعاصر. يبدأ البحث بتحليل المكونات الشكلية والهيكلية للقصيدة، حيث يظهر إتقان الشاعر للقالب الكلاسيكي للمثنوي والتزامه الدقيق بعروض البحر الرمل المسدس المحذوف، بالإضافة إلى براعته في القافية واستخدام المحسنات البديعية. كما يتميز العمل بكونه ثنائي اللغة (فارسي-عربي) وبتركيبة مسرحية متماسكة عبر خمسة فصول رئيسية، مما يجعله متوافقاً مع معايير مدرسة بارناس التي تركز على الكمال الشكلي والجمالية المادية.

لكن الدراسة تكشف أن القصيدة تختلف جذرياً عن المبادئ الأساسية لمدرسة بارناس على مستوى المضمون العميق. فبينما تتبنى المدرسة البرناسية شعار الفن لأجل الفن، يستخدم خاقاني أصفهائي الشكل الفني لخدمة مضامين صوفية وفلسفية ودينية عميقة. يتجلى ذلك في تركيزه على وحدة العقل والعشق، ونقده للانفصال بين العلم والإيمان في العالم المعاصر، وسعيه لتحقيق التقارب الثقافي.

من أهم نتائج البحث تحليل كيفية تحويل الشاعر للشكل إلى أداة للتعبير عن المحتوى، حيث يعتمد على البنية المسرحية والحوارية لطرح أسئلة وجودية ومعرفية أساسية، مخلقاً فضاءً فكرياً وروحياً بدلاً من الاكتفاء بالوصف المادي. كما يبرز البحث دور الشاعر الفعال كراو ومرشد للنص، من خلال حضوره الواعي كذات شاعرة تمنح العمل بعداً وجودياً وشخصياً يختلف عن الحياض البرناسية.

في القسم الختامي، تضع الدراسة القصيدة في سياقها ضمن التراث الأدبي الفارسي، حيث تمتد جذورها في تقاليد المثنوي التعليمي الصوفي مع قدرتها على المزج بين الأصالة والابتكار. تقدم القصيدة نموذجاً فريداً لوحدة العقل والعشق في ضوء التعاليم الدينية، مما يجعلها مثلاً ناجحاً للدمج بين الشكل والمضمون والأدب والفلسفة.

الكلمات المفتاحية: محمد خاقاني أصفهائي، مثنوي العقل والعشق، البرناسية، الشكل والمضمون، كمال الشكل ورسالة المعنى